

Tənqidi realizm və romantizm epoxası

**Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində şəxs adlarının
(antroponimlərin) semantikasi və üslubi xüsusiyyətləri**

Akif İmanlı

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: akifimanli48@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə Ə.Haqverdiyevin nəzərdən keçirilən hekayələrində adı keçən şəxs-surət adlarının (antroponimlərin) leksik-semantik mənalari açılmış, ləqəb və titullar izah edilmişdir. Şəxs adları və onlara əlavə edilən ləqəb və titullar üslubi cəhətdən səciyyəlandırilmiş, onların komik effekt yaratmaqda, obrazların xarakterinin daxili aləminin açılmasındakı rolu şərh edilmiş, quruluşca formaları göstərilmişdir.

Məqalədə həmçinin qeyd edilir ki, surət – şəxs adları səs kompleksi, denotat və siqnifikat kimi əlamətlərlə də xarakterizə olunur. Şəxs adlarında, adətən, siqnifikat (adın mənası) denotata (adı daşıyan insana) uyğun gəlir. Yazıçıların xüsusi məqsədlə yaratdıqları surət – şəxs adları isə istisnadır. Məqalədə surətlərin quruluşca növündə sadə, düzəltmə, mürəkkəb terminlərinin ilkin və törəmə (sadə törəmə və mürəkkəb törəmə) terminləri ilə əvəz edilməsi məqsəduyğun sayılmışdır.

Açar sözlər: Haqverdiyev, Ayın şahidliyi, Süleyman, antroponim, surət, titullar, ləqəb, semantika, üslubi xüsusiyyət

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 23.02.2022; qəbul edilib – 03.02.2022

**Semantics and stylistic features of Character names (anthroponyms)
in Abdurrahim bey Hagverdiyev's stories**

Akif İmanlı

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: akifimanli48@gmail.com

Abstract. The lexical-semantic meanings of the character names (anthroponyms) in A.Hagverdiyev's considered stories are revealed, nicknames and titles are explained in the article. Personal names and nicknames, as well as titles attached to them are stylistically characterized, their role in creating a comic effect, revealing the inner world of the characters is explained and structural forms are shown.

It is noted in this article that the names of personages are also characterized by features such as sound complex, the aspects such as denotation and signification. As a rule, in personal names, the signification (meaning of the name) usually corresponds to the denotation (the person bearing the name). The names of personages created by writers for a special purpose are exceptions. In the article, it is considered expedient to replace the simple, corrective and complex terms in the structural type of personages with the primary and derivative terms (simple derivative and complex derivative).

Keywords: Hagverdiyev, testimony of the Moon, Suleyman, anthroponym, character, title, nickname, semantics, stylistic feature

Article history: received – 23.02.2022; accepted – 03.02.2022

Giriş / Introduction

Bədii ədəbiyyatın ötürdüyü informasiyada surət və məkan adlarının xüsusi funksional rolu var. Bu mənada Ə.Haqverdiyevin hekayələrindəki surət və məkan adları diqqəti cəlb edir. Bədii ədəbiyyatdakı insan surətləri – şəxs adları onomalogiyada antroponim, yaşayış yeri adları ümumi şəkildə oykonim, konkret olaraq şəhər adları astionim, kənd adları komonim, bunlar bütövlükdə isə onomastik vahid, yaxud onim adlanır.

Surət – şəxs adlarının (antroponimlərin) semantikasını dedikdə çox vaxt onun kişi və qadın adı kimi işlədilməsi, belə adların insanlara verilməsi səbəbləri və ən ümumi isə şəxs adlarının yaranma yolları, yəni sadə, düzəltmə, mürəkkəb yolla yaranması məsələlərinin izahı nəzərdə tutulurdu [2, s.26-27]. Professor A.Qurbanovun bu barədə fikri daha konkret və dəqiqdir. O yazır ki, “Adın semantikasını xüsusi adın daşdığı mənədir. Məsələn, “Kazım – öz hirsini uda bilən, qəzəbini soyuda bilən” [6, s.137]. Biz də görkəmli alimin fikrini əsas götürərək, Ə.Haqverdiyevin hekayələrindəki surət – şəxs adlarının semantikasına həmin istiqamətdə yanaşmağı məqsədəuyğun saydıq. Şəxs – surət adları sözlərlə ifadə olunduğu üçün onların (surət adlarının) morfoloji quruluş formalarına da diqqət yetirməyi lazım bildik. Bu istiqamətdəki yazı prosesində onomastik vahidlərin, yəni xüsusi adların üslubi xüsusiyyətlərinin bəzi cəhətlərinə də diqqət yetirməyə çalışdıq. Adların semantikasını ilə mətnin məzmununu, ideyası arasındakı əlaqələri araşdıraraq müəllif mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində və ötürülən informasiyada adlandırmanın funksiyasını açan təhlillər apardıq.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında misilsiz xidməti olan Ə.Haqverdiyev XX əsrin əvvəllərində mütəmadi olaraq nəsr əsərləri, o cümlədən, hekayə yazmaqla məşğul olmuşdur. Bu baxımdan tədqiqatçılar ədəbin hekayə yaradıcılığını iki mərhələyə ayırırlar: ilk mərhələyə 1906-cı ildə yazıb “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi “Ata və oğul”, “Ayın şahidliyi” hekayələri aiddir [8, s.85].

Ədəbin “Ayın şahidliyi” hekayəsi, bəlkə də Azərbaycan nəsrində ilk bədii nümunədir ki, hekayə daxilində hekayə verilmişdir. Nağıl içində nağıl (“1001 gecə nağılları”), roman daxilində roman (Y.Səmədoğlunun “Qətl günü”, Ç.Aytmatovun “Qiyamət”, M.A.Bulkakovun “Usta və Marqarita” və s.) nümunələri ilə oxucular tanışdır. Lakin hekayə içində hekayənin ilk nümunəsi fikrimizcə, bizim ədəbiyyatda Ə.Haqverdiyevin adı ilə bağlıdır. Hekayə daxilindəki hekayənin əsas surətlərindən biri Səlman, digəri isə onun qardaşı Süleymandır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Səlmanla Süleyman adı eyni kökdəndir. Süleyman Səlman adının əzizləmə formasıdır, bir növ, Səlmancıyöz kimi başa düşülür. Süleyman adı qədim yəhudilərdən gəlir. İlk forması Şelemox olmuşdur. Sonradan Solomon, nəhayət, ərəblərdə Suleymən, bizdə Süleyman şəklinə düşmüşdür. Adın semantik mənası “əmin, mühafizə olunmuş, heç kəsə dəyib dolaşmayan” deməkdir [7, s.209].

Süleyman peyğəmbər haqda mənbələrdə verilən məlumatlarda göstərilir ki, o, bütün canlıların və cansızların dilini bilirdi. Hekayədə adın daşıyıcısı hər iki funksiyanı bu və ya digər səviyyədə özündə əks etdirir: həm sakitdir, həm də planetlə ünsiyyətə girə bilər.

Azərbaycan cəmiyyətində və bədii nəsrində geniş şəkildə işlənən Süleyman şəxs və surət adı, göründüyü kimi, əksər adlarda olduğu kimi, alınma adlardandır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan şəxs adları içərisində öz milli adlarımızla yanaşı, ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli adlar da xeyli miqdardadır və belə adlardan ədəblərimiz öz əsərlərində kifayət qədər işləmişlər. Bəlli olduğu kimi, VII əsrin ikinci yarısından Azərbaycana başlanan və IX əsrin əvvəllərində başa çatan ərəb yürüşlərindən sonra bizdə ərəb mənşəli adlar, xüsusən islam tarixinə aid tarixi şəxs adları və “Qurani – Kərim”dən gələn adlar geniş yayılmağa başladı. Qədim yəhudi adı olan və bəzi mənbələrdə “sülh, əmin-amanlıq, sakitlik, dinc, asudə” mənası verən Şelamo adının ərəbcə forma-

sı olan Süleyman adı da bizim antroponimlərə və bədii əsərlərdə surət adlarına “Qurani-Kərim” vasitəsilə daxil olmuşdur.

“Ayın şahidliyi” hekayəsində adları keçən Adəm, Həvva, Həzrət Musa, Həzrət Yusif, Həzrət Yəqub antroponimləri də islamın müqəddəs kitabından gəlmişdir. Adəm adı semantik mənasına görə ərəbcə “adam” deməkdir. Deyilənə görə, yer üzərində ilk insan, ilk peyğəmbər adıdır [4, s.14]. Həvva adı da ərəb mənşəlidir, “hava” mənasındadır [4, s.714]. Bir sıra Avropa xalqlarının məişətində Yeva kimi rast gəlinən qız-qadın adları həmin Həvva adından törəmişdir. Qədim yəhudi dilindən tərcümədə “həyat çeşməsi” mənasında olduğu bəzi ədəbiyyatlarda qeyd olunur. Rəvayətlərə görə, Həvva bəşər tarixində ilk insan sayılan Adəmin arvadı olub. “Tövrat” göstərir ki, bu adı ona Adəm verib [7, s.242].

Musa adı yəhudilərin peyğəmbəri Musanın (Moiseyin) adından yayılmışdır. Musa adının semantikasına dair izahlı lüğətlərin birində qeyd olunur ki, bu ad qədim yəhudi dilində “sudan xilas olunmuş, suya batmaqdan qurtulmuş” mənasını verən Moşe peyğəmbərin adının ərəbcə formasındadır [1, s.40]. Musa və onun adı haqqında bir rəvayət dolaşmaqdadır. Guya Misirdə get-gedə artan yəhudilərin qarşısını almaq üçün Firon yeni doğulan yəhudi oğlan uşaqlarının öldürülməsini əmr edir. Bir qadın üç aylıq körpəsini qorumaq üçün səbətə qoyub, onu Nil çayına buraxır. Həmin gün Fironun Nil çayında öz qaravaşları ilə çimən qızı səbətə qoyulan uşağı xilas edir və uşağa Mesu (Meşu) adı verir. Deyilənə görə, bu ad qədim misirlilərin dilində “körpə uşaq, övlad” deməkdir. Belə fikir söyləyənlər də var ki, uşaq Moisey adlandırılıb. Bu ad isə yəhudi dilində “sudan çıxarılmış” mənasındadır. Moisey bizim məişətimizə ərəb dili vasitəsilə Musa kimi daxil olmuşdur.

“Ayın şahidliyi” hekayəsində adıçəkilən Həzrət Yusif qədim yəhudi məxəzlərində müxtəlif xalqların məişətində İosif, Cozef, Osip, Cuzeppe variantlarında işlənməkdədir. Adın hərfi mənası qədim yəhudi dilindən tərcümədə “artım, gəlir” deməkdir [7, s.115-116].

Qədim yəhudi dilində İosif, ərəblərdə və ərəblər vasitəsilə bizdə Yusif kimi işlənən bu adın “artırılmış, çoxaldılmış” mənə bildirməsi də bəzi ədəbiyyatlarda qeyd olunur.

Hekayədə adı keçən Həzrət Yəqub (indiki halda Yaqub) bizim şəxs – surət adlarına ərəblər vasitəsilə qədim yəhudilərdən gəlib. Yakov, Yaqub formalarına düşmüş bu adın ilkin forması olan İakov hərfi tərcümədə “daban”, “dabanbasdı” deməkdir. Bu oğlan adını qədim yəhudilər, adətən, əkiz uşaqdan ikincisinə, yəni birincisinin dalınca gələnə, “dabanbasdı” doğulana verərdilər. Zaman keçdikcə bu mənə unudulmuşdur. “Tövrat” rəvayətlərində İakov peyğəmbər adı kimi təqdim edilir. Həmin peyğəmbər Yaqub adı ilə islam hədislərinə də daxil olmuşdur. “Quran”da o, Yusif və Züleyxa haqqında məhəbbət macərəsinin əsas qəhrəmanı Yusifin atası kimi təqdim edilir. Adlara artırılan həzrət (Həzrət Adəm, Həzrət Musa, Həzrət Yusif, Həzrət Yəqub) sözü ərəb dilində iki mənada işlənir: 1. ön, qabaq, hüzur; 2. cənab [4, s.718]. Şəxs adlarına artırılan həzrət sözü “cənab” mənasını ifadə edir.

Müəllif peyğəmbər və onların yaxınlarının adlarını bir hekayədə cəmləşdirərək günahkarın ilahi iradə ilə cəzalandırılması motivinə hazırlıq aparır, zəmin hazırlayır. Bu, Ə.Haqqverdiyevin dini təbliğat aparmaq istəyi deyil. Onun yaradıcılığında xalq inancları ilə bağlı motivlər, alqış və qarğışın baş tutması, günahkarın gözəgörməz qüvvə və onun iradəsini icra edənlər tərəfindən cəza alması kimi hallarla tez-tez rastlaşırıq. “Ayın şahidliyi”ndə də bu baş verir. Mətnə çoxsayda dini müqəddəslərin adının çəkilməsi günah-cəza situasiyası üçün lazımi məkan, ab-hava formalaşdırır. Müəllifin bu ortamı yaratmaqda məqsədi eyni zamanda oxucuya ünvanlanan psixoloji təsirin ötürülməsi üçündür. Müəllif oxucunu günahlardan, günah işlətməkdən uzaqlaşdırmaq üçün onun dini duyğularından istifadə etmək istəyir və mətnin psixoloji effektini gücləndirir.

“Ayın şahidliyi” hekayəsində Ay xüsusi simvolik bir obraz səviyyəsində təsvir edilmişdir. Hekayədə Aya edilən müraciət (xitab) və ümumiyyətlə, bədii üslubda (mətnlərdə) xitablar üslubi keyfiyyət yaratmaq baxımından da diqqəti çəkir. Bundan əlavə, hekayədə Ayın dil açıb danışması onun obrazlaşdırılması əlaməti kimi özünü göstərir və müəllifin digər hekayələrində də aşıladığı fikirlərə uyğunluğu baxımından bir nümunədir.

Ə.Haqqverdiyevin “Bomba” hekayəsində dörd surət (şəxs adı kimi antroponim) iştirak edir: Qorodovoy Kərbəlayi Zal, Usta Feyzulla nalbənd, Qorodovoy Patap və İvan. Zal antroponimi ədə-

bi əsərlərdən bizim ad sistemimizə, oradan da yenidən bədii ədəbiyyata keçən şəxs adlarındandır. Bəlli olduğu kimi, Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərində əsas surətlərdən biri olan Rüstəmin atasının adı Zaldir. Zal anadan olarkən tükləri ağ olduğundan ona Zal adı verilmişdir. Ərəb mənşəli zal sözünün iki mənası vardır: 1. yaşlı adam, ağsaqqal adam; 2. albinos, yəni piqment azlığı nəticəsində dəri və tükləri həddindən artıq ağ olan adam [4, s.208].

Hekayədəki Feyzulla şəxs surət adının ərəb dilindəki feyz (bolluq, bərəkət, nemət, xeyir, fayda, ləzzət, həzz) və Allahın qısaltılmış ad formasını bildiren ulla sözlərindən yaranaraq “Allahın neməti” mənasında olması qənaətinə gəlmək olar.

“Bomba”da istər Zal, istərsə də Feyzulla adları ilə müəyyən bağlılıq nümayiş etdirilir. Zal semantik mənasından daha çox Firdovsi qəhrəmanının funksiyasını transformativ mənada daşıyıcısıdır. Feyzullada isə transformasiya və uyğunluq əlaqəsi adın semantikasındadır. Cəmiyyət daxilində işlənən şəxs adlarının mənası ilə ad verilən şəxsin arasında çox vaxt heç bir əlaqə, bağlılıq olmur. Bədii ədəbiyyatda isə əksinə, çox vaxt şəxs adları surətlərin xarakteri, taleləri ilə uyğunlaşdırılır. Yumoristik, yaxud satirik səciyyəli əsərlərdə bu məsələ daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu, bədii əsərlərdə üslubi vasitələrdən birinə çevrilir. Bizcə, “Bomba”dakı qorodovoy Patap belə surət adlarındandır. Qeyri-real, müəllif tərəfindən süni yaradılan Patapın fransız mənşəli “pat – patetesto (marmelad növü) kəlməsindən yarandığını güman etmək olar. Mətdə isə patap partlamaqla assosiasiya yaratmaq üçündür.

İvan tipik rus adıdır və xalq arasında “rus” mənasında da işlədilir. Bu adın iva fitonimindən yarandığı ehtimal olunur [3, s.38, 182]. Bitki mənşəli olduğundan fitoantroponimdir.

Ə.Haqverdiyevin hekayəsində müşahidə edilən bir əlamət də ondan ibarətdir ki, ədib personajları titul və vəzifə bildirən sözlərlə birlikdə təqdim edir (Qorodovoy Kərbəlayi Zal, usta Feyzulla nalbənd, Qorodovoy Patap) ki, bununla da uzun-uzadı təhkiyəyə ehtiyac qalmır, bədii mətn məqsədəuyğun şəkildə xeyli yığcamlaşır.

“Kərbəlayi Zal Qanlı küçə” ilə “Zavallı küçə”nin küncündə durub pristavın sözlərini fikir edirdi: [5, s.46]. Bu cümlədəki “Qanlı küçə” və “Zavallı küçə” urbanonimdir, yəni şəhərdaxili topoqrafik obyektin – küçənin xüsusi adıdır. Bu adları müəllif özü yaradıb, qeyri – realdır, bədii-estetik işarə kimi işlənmişdir. Hekayənin satirik ruhuna uyğun seçilən bu cür adlar hekayədəki digər onomastik vahidlərin leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu urbanonimlərin hər birinin alt semantik qatında böyük bir ictimai – siyasi məna gizlənmişdir. Müəllif tərəfindən uydurulan bu cür adlar Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olmaqla onomastik vahidlərin poetik xüsusiyyətini xarakterizə edən vasitə kimi də qəbul edilə bilər.

Ə.Haqverdiyevin hekayələri onomastik vahidlərlə, xüsusən antroponimlərlə çox zəngindir. Təkcə kiçikhəcmli, “Şikayət” hekayəsində on altı antroponimik vahid işlənmişdir. Antroponimlərə əlavə edilən ləqəblər hekayələrin ideya – bədii təsir qüvvəsini artırmış, ləqəblərin komik – satirik, ironik məna yükü yazıçının yaradıcılıq idealına uyğun formada məxsusi seçilərək dövrün neqativ cəhətlərinin ifadəçisinə çevrilmişdir. Ə.Haqverdiyev ləqəbləri şəxs adlarına təsadüfi daxil etməmişdir; onları öz məqsədinə uyğun şəkildə düşünüb tapmış, sonra əsərlərinə gətirmişdir. Misal üçün, bəy zümrəsindən olan şəxs adlarına “Qaban”, “Quzğun” (Qaban Kazım bəy, Quzğun Səfi bəy) ləqəblərinin təsadüfən verildiyini düşünmək olarmı? Əlbəttə, yox! Zəngin təbəqənin adamlarına ləqəb seçərkən görkəmli ədib həyat reallıqlarına tam uyğun şəkildə hərəkət etmiş, quzğun leşə daraşan kimi, əhalini çapıb-talayan, kobud, qanmaz adamlara – hakim sinfin nümayəndələrinə layiqli əlavə adlar – ləqəblər seçmişdir.

Qaban Kazım bəy antroponimindəki qaban sözü əslində vəhşi çöl donuzuna verilən addır. Xalq arasında işlənən “qabana dönüb”, “qabana oxşayan” ifadəsi “azgınlaşmaq, son dərəcə qəzəblənmək, hiddətlənmək, vəhşilənmək” və s. mənalarında işlənir və bu cür xasiyyət, davranış tərzli adamların adına “qaban” epitetli ləqəb artırılır. Belə ləqəblər hakim dairənin nümayəndələrinə nifrət əlaməti kimi qəbul edilir.

Ə.Haqverdiyevin “Şikayət” hekayəsindəki Quzğun Səfi bəy, Qaban Kazım bəy antroponimlərindəki əlavə ad kateqoriyasına daxil olan “bəy” sözü hər iki adda titul kimi işlənmişdir. Bəy titulu şəxsin hakim təbəqənin nümayəndəsi olduğunu göstərir. Bəy titulu daşıyan şəxslərin deyək

ki, cəmiyyətdəki rəsmi mövqeyini bildirirsə, “Quzğun”, “Qaban” ləqəbləri isə onların xalq arasında qazandıqları mənfi imicini ifadə edir.

Ə.Haqqverdiyev surətlərə ləqəb seçərkən sosial təbəqənin ümumi xarakterik – psixoloji vəziyyətini nəzərə almışdır. Bəzilərinin xarici görünüşünə (Süpürgəsaqqal Rəhim, Körükburun oğlu, Keçəl Mir Heydər) uyğun ləqəb seçmiş, bəzilərinin hal – vəziyyəti, sosial durumu (Çürük Mehdi, Yetim Dadaş) nəzərə alınmış, sənət – peşə məşğuliyyəti ilə bağlı (İşgənə Kərim, Bəzzaz Palazqu-laq oğlu) ləqəblərə yer vermiş, sözgəzdirən, şayiə yayanlar və s. ləqəblər də nəzərə alınmışdır. Bütün bunlar XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətinin durumunu məharətlə açığa göstərən və bununla da insanların islah olunmasına çalışan görkəmli yazıçının bütövlükdə maarifçilik mövqeyinin ifadəsi idi. Ə.Haqqverdiyevin bədii nəsrindəki antroponimik sistemin real şəxs adları ilə yanaşı, titul və ləqəblərin verilməsi adların mahiyyət və məna dolğunluğu üçün vacib amil kimi özünü doğruldur. Həm də bununla böyük yazıçı əsərlərindəki surətlərin həyat həqiqətləri ilə necə səsleşdiyini nəzərə çarpdırırdı. Ə.Haqqverdiyev yaşadığı mühitdə ömür sürən insanları çox yaxşı tanıyır, hekayələrində artıq təfərrüata yol vermədən adamların xarakterini sanki onlara verdiyi ləqəblərlə açırdı. Yüksək sənətkarlıq məharətinə malik olan Ə.Haqqverdiyevin hekayələrindəki titul və ləqəblərlə verilən surət adları bütövlükdə onun bədii nəsrinin üslubi xüsusiyyətlərini şərtləndirən əsas amillərdən biridir.

Ə.Haqqverdiyevin bədii nəsrindəki şəxs – surət adları müxtəlif poetik fiqurların yaranmasında ifadə vasitəsinə çevrilərək, yazıçının fərdi üslubu kimi xarakterizə edilə bilər. Yazıçı surətlərin səciyyəvi xüsusiyyətini üzə çıxarmaq üçün antroponimlərdən satirik ifadə vasitəsi kimi istifadə etmişdir. İstər real, istərsə də uydurma şəxs adları, ləqəblər, titullar yazıçının əlində tutarlı üslubi vasitəyə çevrilmişdir. Antroponimlərin işlənməsində yazıçının üslubu üçün xarakterik cəhət surətlərə vəzifələrinə və cəmiyyətdəki mövqelərinə görə adların verilməsidir.

Hekayələrdə təhkiyənin dilində və surətlərin danışıqında işlənmiş antroponimlər vasitəsi ilə verilən bədii ifadə və təsvirlər bədii mətnin təsir gücünü artıran vasitə kimi çıxış edir. Təşbehlərin yaranması bilavasitə antroponimlərə bağlanır. “Kərbəlayi Qulaməli iranlı qapının ağzında ayaq üstə durub, gözlərinin yaşını abi – nisan kimi ağ saqqalından axıdırdı [5, s.3]; “Axırüləmr nəfti qurtarmış çıraq tək Hacı Xəlil söndü [5, s.9].

Böyük ədib hekayələrinə daxil etdiyi antroponimlərin – surətlərin tək cə forma və semantikasını deyil, həm də poetik üslubi keyfiyyət yaratmaq üçün onların dilindən verdiyi inversiyadan istifadə etmişdir, yəni nitqin bədii təsirini artırmaq üçün sözlərin sırasını bilərəkdən dəyişmişdir: “Bu bir cüt corabı qoy axundun qabağına” [5, s.4]. İnversiya müəllif təhkiyəsində də gen – bol müşahidə olunur. Ə.Haqqverdiyevin əsərlərində belə bir üslubi xüsusiyyət də diqqəti cəlb edir; kişi adlarının bir çoxuna ironik mahiyyətli “seyid”, “molla”, “məşədi”, “kərbəlayi”, “hacı” titulları əlavə etməklə mənfi tiplər yaradılır. Bununla müəllif mövhumat, xurafat və bu kimi amillərin daşıyıcısı olan mənfi surətlərin inkişafa, tərəqqiyə mane olduqlarını diqqət mərkəzində saxlayır. Bu tendensiya Azərbaycan maarifçilərinin bütöv bir nəslinin düşüncəsinə hakim bir məsələ idi.

Yazıçının bədii nəsrinə məxsusi üslubi keyfiyyət gətirən amillərdən biri də müəllif tərəfindən yaradılan qeyri-real (uydurma) şəxs – surət adlarıdır. Mozalanbəy, Qozqıranbəy, Mozalanbəy Xanqulubəyoviç Qozqıranbəyov, Yıxılqo əmi kimi şəxs adları simvolik mahiyyətlidir, lakin əsərin ideya – məzmunu ilə sıx bağlıdır. Ədibin yaratdığı süni adlar komik məzmunun tamlığı üçün üslubi vasitə kimi seçilmişdir. Ə.Haqqverdiyevin “Marallarım” silsiləsinə daxil etdiyi “Dəccələbad” hekayəsindəki Dəccal antroponimi də qeyri – real, yəni yazıçı tərəfindən yaradılan süni addır. Dəccal ərəb mənşəli sözdür. Dəccal “islamiyyətdə: qiyamət günü eşşəyə tərsinə minərək zühur edəcək əfsanəvi şəxs” kimi izah edilir. Bundan başqa, “12-ci imam Mehdi zühuru ərəfəsində zühur edəcək yalançı Mehdi”; “Xristianlarda İslamın düşməni, antixrist”; məcazi mənada isə “yalançı, firıldaqçı” mənalarında anlaşılan söz kimi götürülür. “Dəccal uşaq” ifadəsi də Dəccal adından yaranmışdır [4, s.150-151].

Hekayədəki Seyid Qurqur antroponimindəki Qurqur surət adı da süni, qeyri – real adlardır. Bu ad qurbağaların çıxardığı “qur” səs birləşməsinin təqlidi yolu ilə yaranmışdır. Adətən, digər canlılara və cansız əşyalara məxsus səs təqlidləri burada yazıçının əsas məqsədinə uyğun ola-

raq ironik tərzdə insana şamil edilmişdir. Şəxs – surət adlarının müəyyən məqsəd üçün yaradılması əsərin məzmunu və ən başlıcası, yazıcının ideyası ilə səsleşir ki, bu da onun (müəllifin) əsas üslubi xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Ə.Haqqverdiyevin üslubunda zəngin dil xəzinəsindən öz subyektiv zövqünə uyğun olan söz və ifadələrin xüsusi şəkildə seçilib fərdi səciyyədə işlədilməsi və yazıcının üslubunda bədii dil xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olan əlamətləri öz əksini tapır. Böyük yazıçı əlavə təfərrüata yol vermədən, statik şəkildə təqdim etdiyi Seyid Qurqur antroponimi ilə bu şəxsin Seyid titulundan istifadə edərək öz məqsədinə çatmaq üçün nə qədər baş-beyin apararı, sanki qurbağa kimi vaxt-bivaxt quruldayaraq zəhlətökənliyini göstərmiş olur.

Ə.Haqqverdiyevin nəsrində işlədilən titul və ləqəblər ayrılıqda qeyri onomastik vahidlərdir. Bunlar şəxs – surət adlarına artırıldıqda adla birlikdə antroponimləşir və şəxsin bu və ya digər cəhətdən başqalarından fərqləndirilməsinə xidmət edir. Yazıçı belə adları yalnız özünün yazı üslubuna və əsərlərində qarşıya qoyduğu məqsədmüvafiq yaratmışdır. Müəllifin fərdi üslubuna bağlı olan surət adları komik effekt yaratmaqda, obrazın daxili aləminin açılmasında bir vasitə (priyom) kimi istifadə olunur, obrazın mənfi, neqativ cəhəti ilə əlaqədar olaraq satirik – yumoristik və ironik mahiyyət daşıyır; ad mənaca surətin xarici və ya daxili əlamətləri ilə uyğunlaşdırılır, bir sözlə, belə adların daşıyıcıları tənqid hədəfinə çevrilir.

Surət adlarında təcəssüm olunan antroponimlər və onlara əlavə edilən ləqəblərin dil mənsubiyyətinə nəzər salsaq, aydın olur ki, şəxs – surət adları, demək olar ki, ərəb mənşəli apelyativlərdən yaranmışdır. Ləqəblərin isə əksəriyyəti Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdən ibarətdir (Fərə Cəfər, Yetim Dadaş, Çürük Mehdi və s.).

Şəxs adlarında, adətən, üç cəhət özünü göstərir: adın fonetik tərkibi, yəni səs kompleksi, adın obyekt, yəni kimi, nəyi ifadə etməsi. Bu denotat termini ilə ifadə olunur. Üçüncüsü, adın siq-nifikatı, yəni mənası. Məsələn, Hacı Xəlil adında denotat, yəni adlanan obyekt insandır. Siq-nifikat isə həmin obyektə verilən adın mənası deməkdir. Yəni Hacı Xəlil surət adıdır, şəxs adı kimi antroponimdir, Xəlil apelyativindən yaranaraq mənası ərəb dilində “dost, yaxın yoldaş, sevgili” deməkdir. Bu ad x,ə,l,i,l səs kompleksindən ibarətdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, surət adlarının fonetik tərkibi assonansların müşahidə edilməsinə imkan yaradır. Məsələn, Fərə Cəfər, Dana Bayram adlarında “ə” assonansının semantik dinamika Fərə ləqəbindəki “ə” sait səsi ilə, “a” assonansı isə Dana ləqəbindəki “a” səsi ilə başlanır.

Bədii əsərlərdə, o baxımdan Ə.Haqqverdiyevin hekayələrindəki surət – şəxs adlarında denotat, yəni adlandırılan obyekt insan, yaxud obrazlaşdırılmış əşyadır, siq-nifikat həmin obyektə verilən adın mənasıdır, hər bir ad isə fonetik tərkiblikdir.

Antroponimlərdə (şəxs adlarında) siq-nifikat (adın mənası) denotata (adı daşıyan insana) uyğun gəlmir. Çünki şəxs adları (antroponimlər) ümumi sözlərdən (apelyativlərdən) yaranıb, konkret leksik – semantik mənaya malik olsalar da, bu mənənin xüsusi adla heç bir əlaqəsi olmur. Bu isə apelyativlərdən antroponimlər yaradılmasının qanunauyğunluqlarından biridir. Məsələn, leksik mənası “yaşlı adam, ağsaqqal adam”, “tükkləri həddindən artıq ağ olan adam” zal apelyativinin Zal şəxs adına heç bir aidliyi yoxdur. Bir sözlə, ümumi söz xüsusi ad çevrildə o, ümumi ad anlayışı ilə əlaqəni tamamilə kəsir və yeni xüsusi ad anlayışı ifadə edir. Qeyd olunan bu cəhət antroponimlərin ən səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Ə.Haqqverdiyevin hekayələrindəki surət – şəxs adları sözlə ifadə olunduğundan sözün morfoloji tərkibinə görə quruluş formalarına uyğun gəlir. Yəni bunlarda da sadə, düzəltmə və mürəkkəb söz formaları özünü göstərir. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb söz terminləri daha çox morfologiyaya aid olduğundan onomoloji tədqiqatlarda bir kökdən ibarət olan onomastik vahidləri ilkin, düzəltmə və mürəkkəb söz formasında olanları törəmə yolla yaranan onimlər adlandırmağı məqsəduyğun hesab edirik. Kök və şəkildən (həmçinin şəkildəndən) ibarət olan xüsusi adları sadə törəmə, köklərin birləşməsindən formalaşanları isə mürəkkəb törəmə üsulla yarananlar kimi qeyd etmişik.

Ləqəb və titullarsız əsl şəxs – surət adlarını quruluşca növlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. İlkin formalı surət adları: Səlmən, Süleyman, Adəm, Həvva, Musa, Yusif, Yəqub və s.
2. Sadə törəmə formalı surət adları: Afşar+ov, Xoy+ski, Yıx+ıl+qo.

3. Mürəkkəb törəmə formalı surət adları: Abbas-qul-u, Əbdül-qasım, Əbdür-Rəhim, Feyz-Ulla və s.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, aydın olduğu kimi, bədii əsərlər, o baxımdan Ə.Haqqverdiyevin nəsr əsərləri surət və məkan adları ilə təbii olaraq çox zəngindir. Əlbəttə, bədii əsərləri surətlərsiz və məkansız təsəvvür etmək olmaz.

Ə.Haqqverdiyevin nəzərdən keçirdiyimiz hekayələrindəki surət – şəxs adları ərəb və ərəblər vasitəsi ilə bizim cəmiyyətə, oradan da bədii ədəbiyyata keçən ərəb, yəhudi mənşəli antroponimlərdir. Surət adları içərisində rus və Avropa kökənli adlara da rast gəlinir. Bir çoxu isə eyni zamanda ədəbi əsərlərdəki surətlərdən keçən adlardır. Hər bir şəxs adının semantikasında konkret mənaya malik olan ümumi sözlər – apelyativlər dayanır. Ə.Haqqverdiyevin bədii nəsrində xarakterlə adın semantikasi uyğunlaşdırılır ki, bu da düşünülmüş üslubi mahiyyət kəsb edir. Yazıçının fərdi üslubunda xüsusi mövqeyə malik olan surət adları və ləqəblər komik effekt yaratmaqda, obrazların daxili aləminin açılmasında vasitə kimi istifadə olunur.

Ə.Haqqverdiyevin hekayələrində işlədilən titul və ləqəblər ayrılıqda qeyri-onomastik vahidlər olsa da, surət adlarına əlavə edildikdə adla birlikdə antroponimləşir, şəxsin bu və ya digər cəhətdən başqalarından fərqləndirilməsinə xidmət edərək üslubi mahiyyət kəsb edir. Yazıçının seçdiyi ləqəblər peyorativ, yəni mənfi mahiyyətli ləqəblərdir. Belə ləqəblər hekayələrin ideya-bədii təsir qüvvəsini artırmış, ləqəblərin komik-satirik, ironik mənə yükü yazıçının yaradıcılıq idealına uyğun formada seçilərək dövrün nöqsanlarının ifadəçisinə çevrilmişdir.

Ə.Haqqverdiyevin hekayələrindəki surət adları demək olar ki, alınma xarakterli olsa da, ləqəblərin isə əksəriyyəti Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdən ibarətdir. Surət adları və ləqəblər quruluş və struktur əhatəsinə görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb söz formasındadır.

Belə söz formalarını onomaloji tədqiqatlarda ilkin və törəmə (sadə və mürəkkəb törəmə) üsulla formalaşan xüsusi adlar kimi qəbul etməyi termin qarşılıqlığına yol verməmək üçün məqsədə uyğun sayılmışdır.

Antroponimlərdə (şəxs adlarında) siqnikat (adın mənası) denotota (adı daşıyan insana) uyğun gəlmir. Çünki şəxs adları (antroponimlər) ümumi sözlərdən (apelyativlərdən) yaranıb, konkret leksik-semantik mənaya malik olsalar da, leksik mənənin xüsusi adla heç bir əlaqəsi olmur. Bu isə apelyativlərdən antroponimlər yaradılmasının qanunauyğunluğudur. Yazıçıların xüsusi məqsədlə yaratdıqları surət – şəxs adları, əlbəttə, istisnadır.

Ədəbiyyat / References

1. Abdullayev B.T. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı: Azərnəşr, 1985.
2. Ağayev İ.S. Şəxs adlarının semantikasi haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycan onomastikasi problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları (15-16 aprel 1988). Bakı: API, 1988.
3. Baskakov N.A. Russkiy familiy tyurkskoqo proisxojeniya (Türk mənşəli rus familiyaları) Bakı: Yazıçı, 1992.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1967.
5. Haqqverdiyev Əbdürrəhim bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Kitab klub, 2016.
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomologiyasının əsasları (2 cildə). I c. Bakı: AMEA, 2019; II c. Bakı: AMEA, 2019.
7. Mirzəyev O.M. Adlarımız. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986.
8. Vahid M. Bədii nəsr. Hekayələri // Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev. Həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2018.

Семантика и стилевые особенности личных имен (антропонимов) в рассказах Абдуррагима Ахвердова

Акиф Иманлы

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: akifimanli48@gmail.com

Резюме. В статье раскрываются лексико-семантические значения имен персонажей (антропонимов) из рассказов А.Ахвердова, вносится ясность в понимание прозвищ и титулов. Автор дает стилевую характеристику именам людей, а также их прозвищам и титулам, оценивает их роль касательно создания комических эффектов, раскрытия внутреннего мира действующих лиц произведений, заостряя внимание на разновидностях форм по данной тематике.

Помимо того, отмечается, что имена людей (образов) характеризуются звуковыми комплексами, такими элементами, как денотат и сигнификат. Обычно в именах сигнификат (значение имени) соответствует денотату (характеристике обладателя имени). При этом, имена, сочиненные писателями (поэтами) в специальном порядке, составляют исключение. Автор подчеркивает, что относительно структуры имен образов, считается целесообразным замена простых, искусственных, сложных терминов их первичными и производными формами (простые и сложные производные).

Ключевые слова: Ахвердов, «Свидетельство луны», Сулейман, антропоним, образ, титул, прозвище, семантика, стилевая особенность